

חרדת נטישה: אקזיט ליברלי בזמנים א-ליברליים

”את חוזרת?” זו שאלה שנשאלתי יותר פעמים מכפי שיכולתי לספור בביקור בזק של כמה ימים בארץ. הופתעתי לא מעצם השאלה, אלא מתדירותה. היא נשמעה פחות כסקרנות ביוגרפית ויותר כסממן של מצב רוח ציבורי – חרדת נטישה, שאינה מבקשת תשובה, אלא הבטחה לשייכות.

החרדה הזו אינה נטולת בסיס. לפי נתוני הלמ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה), בשנת 2024 נרשם מספר שיא של עוזבים מישראל, ומאזן הגירה שלילי בהיקף חסר תקדים, כחלק ממגמה המסתמנת מאז 2022. גם בשיח הציבורי מסומנת העזיבה כסכנה. על-פי סקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה, רוב הציבור היהודי והערבי בישראל תופס אותה כמאיימת על המדינה, בייחוד כאשר מדובר ב"בריחת מוחות". עם זאת, חרדת הנטישה אינה נרשמת באותם תדרים רגשיים בכל המגזרים. כשם שיש הדוחים את השיח על עזיבה כמעורר בהלה או מופרך, הדיון הערני והמתמשך בה מתרכז בעיקר בקרב חילונים, משכילים, בעלי הכנסה בינונית וגבוהה וצעירים – אלה המכונים בישראל "המחנה הליברלי".

דיון זה אינו נותר ברמת השיח. הוא מתורגם לפרקטיקות, לידע ולתשתיות. קבוצות ווטסאפ, רשתות חברתיות ופורומים ייעודיים מוצפים במידע שימושי על מעבר ליעדים שבעבר היו חלק ממפת התיירות בלבד. סביבם מתגבשת אקולוגיה צפופה של יועצים, עורכי דין, סוכני נדל"ן, חברות ביטוח ומרכזי חב"ד, שהם עמוד השדרה של תעשיית הגירה חוצה גבולות. אף המדיה הכללית והכלכלית, וכן מוסדות המדינה עצמם, נדרשו לתופעה. העזיבה נעשית נוכחת לא רק בשיח הציבורי אלא גם בשיח הביתי, כאשר על-פי נתוני מדד העלייה וההגירה של מרכז רופין, ארבעים אחוזים מהציבור בישראל מכיר מישהו או מישהי שעזבו בשנים האחרונות.

חרדת הנטישה והנרמול של העזיבה – המכונה כעת רילוקיישן – אינם תופעה ישראלית ייחודית. בהקשרים שבהם שחיקה דמוקרטית ועליית משטרים א־ליברליים מערערות את מעמדו ואת אופקיו של הציבור הליברלי, השיח והפרקטיקות של עזיבה מתגברים. מחקרים חדשים על טורקיה, הונגריה, רוסיה, וארצות הברית מראים כי לעזיבה של המעמד הליברלי מופעים שונים. היא מופיעה כאסטרטגיה גמישה של פיזור סיכונים וחיפוש אזרחות שנייה, just in case, בקרב משכילים טורקים; כהתפזרות שקטה אך מקיפה של הונגרים ברחבי שנגן (Schengen); וכמבע, בעיקר מתריס, בקרב אליטות ליברליות בארצות הברית. ברוסיה, כמו בישראל, העזיבה הליברלית מתקיימת גם בצל מלחמה. גלי העזיבה, שהחלו ב־2014 עם כיבוש חצי האי קרים, הפכו לנחשול מאז הפלישה של רוסיה לאוקראינה. ככלל, נראה כי קצב העזיבה של המעמד הליברלי במקומות אלה משקף את קצב השחיקה ההדרגתית, אך מצטברת (Sequencing), של מוסדות דמוקרטיים, האופיינית למפנה הא־ליברלי הנוכחי. אפילו מחקרים כלכליים הנוטים לראות בהגירה תגובה למהפכי שוק, מסכימים כי שחיקה דמוקרטית פועלת כגורם דחיפה מערכתית להגירה של המעמד הבינוני המשכיל, מעבר להסברים כלכליים גרידא.

בישראל, השיחה על אקזיט ליברלי בזמן א־ליברלי רבת־משמעויות. היא נושאת עימה לא רק אי־נחת פוליטית ומשבר אמון במוסדות, אלא גם ספקות עמוקים אשר לעתיד המעמד הליברלי במדינה – ולעתיד המדינה בכלל. כותרות כגון "איזה עתיד יש למשפחה ליברלית, חילונית ושמאלנית בישראל של 2026?" או "חשבנו שנוכל לתת יותר לילדים", מְתַמַצְתות הלך רוח שמיכל גבעוני כינתה "החיים במבוי סתום"¹. לטענתה, אל מול תחושת התקיעות ואוזלת היד, הבחירה בין ייאוש לתקווה מסתמנת כהכרעה פוליטית חשובה.

גלי העזיבה הנוכחיים נכנסים אל תוך סל ההכרעות הפוליטיות המשמעותיות בימים אלו, אך הם שונים מהכרעות המזוהות עם מחאה ואקטיביזם שעליהם כתבה גבעוני. עזיבה דורשת לא רק עמדה פוליטית, אלא גם נגישות למכלול אחר של משאבים – כלכליים, משפטיים, תרבותיים ורגשיים – והיא כרוכה בסיכונים מסוג אחר. בהתאם לכך, היא נשענת על משטר הצדקות מורכב, הנע בין אינסטרומנטליות אישית, אחריות ותלות משפחתית, ורגשות קולקטיביים של דאגה, עייפות ואובדן אמון. ההתמקמות המוסרית של העוזבים ביחס ל"פוליטי" אינה החלטית או מונוליתית. היא משקפת את הנזילות האידיאולוגית של המעמד הליברלי בישראל ואת שוליו הפרומים: מעמד שהשותף לו

1 מיכל גבעוני, **עתיד לשעבר: מדריך תיאורטי לחיים במבוא סתום**. חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2023.

מבחינת תוכן הוא השימוש בשפה הפוליטית כשפה של היבחנות חברתית והתמקמות מוסרית מול הלא-ליברליים.

אקזיט וא-ליברליזם: להגדיל את העדשה

כדי להבין תופעה זו יש להרחיב את העדשה ההיסטורית והאנליטית. הזיקה בין משטרים אוטוקרטיים ובין עזיבה אינה חדשה. היסטורית, מניעת יציאה סימנה משטרים אוטוריטריים, ואילו חופש יציאה וניטור כניסה היו הדאגה של משטרים ליברליים. עם זאת, השיח המחקרי נטה, ועודנו נוטה, להתמקד במהגרים נכנסים, ולהותיר בצל את העזיבה עצמה כתהליך חברתי ופוליטי, כאילו המהגרים באו מן הים. אשר לעזיבה בשל אוטוקרטיות, הדיון התרכז בדמות הגולה הפוליטי או הפליט הכפוי. בעזיבה השקטה של מעמדות ביניים – שאינה ניתנת למיון חד בין מחאה, בריחה וחיפוש עתיד – לא נספרו העוזבים כחלק מנפגעי המשטר (Casualties), אלא כ"נזק אגבי".

בהקשרים היסטוריים שונים, יציאה של מעמד בינוני משכיל לוותה במשברים פוליטיים. לעתים קרובות התרחשה היציאה גם ללא רדיפה או הפעלת אלימות ישירה; לרוב הספיקה הנוכחות המתמדת של אלימות סימבולית משטרית שהזדחלה לכל נימי החיים, ניוונה את רפלקס הביקורת, וצמצמה את מרחב הנשימה. כך היה בארגנטינה, מקום הולדתו, שעזבתי אותו בזמן שקץ הדיקטטורה לא נראה באופק. שם, לצד גולים פוליטיים, עזבתי עם רבבות אחרים – ספקנים, מותשים, ואובדי אמון באפשרות לעתיד אישי ואזרחי. דינמיקה דומה ניכרת בוונצואלה מאז 2014. לצד הנרדפים שנמלטו על נפשם מ"המהפכה הבוליברית" של צ'אבס ומדורו, עזבו גם משפחות ואנשי מקצוע במה שהיה למשבר ההגירה והפליטים הגדול בהיסטוריה של אמריקה הלטינית. "לא כולנו נמלטנו; חלקנו 'בחרנו' לברוח", אמר לי בקריצת עין, ספק אירונית ספק נוגה, פרמדיק ונצואלי שמשלים הכנסה כנהג מונית כבר שמונה שנים בבואנוס איירס, וחולם לחזור לקראקס.

כאן מועילה חזרה לעבודתו של אלברט אוטו הירשמן, *Exit, Voice, and Loyalty* משנת 1970. הירשמן – יהודי גרמני שנמלט מגרמניה הנאצית והקדיש חלק מחייו למלחמה נגד משטרים פשיסטים ואוטוריטריים – הציע לא לראות בעזיבה בחירה פרטית בלבד, אלא עמדה המשוקעת במארג היחסים בין אזרחים למערכות מאכזבות. עזיבה, בקריאה זו, אינה בהכרח נתק, אלא פרקטיקה אזרחית מרובת משמעות: היא יכולה להיות "הצבעה ברגליים", המשך של מחאה באמצעים אחרים, או הבעת נאמנות לסדר ערכי שנתפס ראוי על אף שאינו מתקיים עוד.

קריאה זו של עזיבה כ"המשך האזרחות בדרכים אחרות" פירושה שעזיבה היא טקסט פוליטי על יחסים, בלי קשר למניעה, האמיתיים והמדומיינים. קריאה זו גם מתחברת להבנה רחבה יותר של אזרחות כמושתתת לא רק על חילופי חובות וזכויות, אלא על סבך של נורמות, ציפיות ורגשות. אלה מהווים את התנאים הטרום-חוזיים שמעצבים את החוויה האזרחית ואת היחס למשטר בתנאים של הפרת החוזה האזרחי.

האקזיט הליברלי בזמן ישראל

בעשור האחרון, עזיבה מישראל מתרחשת בתוך קונפיגורציה כפולה. מצד אחד, היא נשענת על אינסטרומנטליזציה והסחרה של אזרחות: דרכונים כפולים, ויזות השקעה, מסלולי תושבות מוטי הכנסה, הטבות מס למשקיעים, ועוד. אלה הופכים אזרחות למשאב שניתן לנהל כפורטפוליו. תשתית זו, הזמינה בעיקר למעמדות ביניים וגבוהים, מאפשרת גידור (Hedging) סיכונים באמצעות פיזור זכויות ואופציות תנועה, ומסחור אופציות (Brokerage) לאיכות חיים לפי הפערים ביוקר המחיה.

הסחרת האזרחות, שבמדינות דרום אירופה הלכה והתפשטה מאז המשבר הפיננסי של 2008, הרחיבה את מעגל הזכאים הפוטנציאליים להגירה על-פי כוח שוק (ולא לפי לאום או קשרי שאָרות), וגם הרחיבה את מאגר מקומות היעד הרלוונטיים. בכך היא תורמת לשני תהליכים: האחד, נרמול הגירה בקרב פְּלחים רחבים יותר, בעיקר של המעמד הבינוני והגבוה, שהם גם הנהנים העיקריים של התופעה. אם לפני כשני עשורים כתב יוסי הרפז על "ישראלים עם אופציה"², בזכות הגישה לדרכון האירופי על בסיס קשרי שאָרות, ראשית לאשכנזים ומאוחר יותר לצאצאי ספרד, הרי שכעת מתקיימים תנאים שמאפשרים גם לישראלים, יהודים וערבים, שאינם זכאים לדרכון כפול, אך יש להם את כל שאר מרכיבי ההון ההגירתי – לממש את האופציה.

התהליך האחר שמתאפשר בעקבות האינסטרומנטליזציה של אזרחות נוגע להרחבת המנעד של ישראליות: במובן הגיאוגרפי, טווח היעדים של ישראלים התרחב והתגוון עם היווצרותן של תפוצות ישראליות באזורים חדשים באסיה ובארצות הים התיכון.

2 יוסי הרפז, "ישראלים עם אופציה: הביקוש לדרכון אירופי בישראל-אזרחות כפולה כירושה משפחתית וכסמל סטטוס". **מגמות** 48(3-4), 2012, 655-626.

גם במובן הסוציולוגי, נפוצים כיום ערוצי ניעות מגוונים – נוודות דיגיטלית, מעגלית, טרנס-לאומית, הגירת שבות, הגירת איכות חיים, ועוד – חלקם מתקיימים בה בעת באותו מקום.

לצד המפנה האינסטרומנטלי, המאפשר עזיבה, השיח הציבורי על העזיבה מתנסח פחות בשפה פוליטית מוצהרת ויותר בשפה רגשית. קיומם של רגשות בנוגע לעזיבה ודאי אינו חדש. החדש הוא מה שיוליה לרנר כינתה ה"ריגושיזציה" של השיח הציבורי,³ הדוחקת הצידה דיון כלל-חברתי ופוליטי לטובת דיון תרפויטי של טיפוח, טיפול, וטיוב עצמי. אשר לעזיבה, השימוש בשפה הרגשית אינו מבטל את אופייה האינסטרומנטלי והפריוולגי של העזיבה, אלא מעניק לה משמעות עודפת. שפה זו ממירה ניהול משאבים וניידות לשפה רגשית של דאגה אישית ובין-דורית, עם כאב לאומי ועייפות אזרחית. ביטויים שנעים בין "לקחת נשימה", "לקחת חל"ת מהמדינה", "לתפוס מרחק", ובין "המדינה נחרבת" או "אין לנו בית לחזור אליו", הם ביטויים שחוזרים ונשנים. במובן זה, אקזיט אינו מחווה הרואית של התנגדות, וגם לא אופטימיזציה קרה של אפשרויות, אלא פרקטיקה מעמדית של גידור חומרי ומוסרי גם יחד.

קפריסין ממחישה היטב תצורה זו. האי השכן, שבו אני עורכת מחקר מאז אוגוסט 2025, הפך מיעד לחתונות אזרחיות וחבילות תיירות "הכול כלול" למיקרו-קוסמוס של תהליכי העזיבה החדשים של מעמד הביניים והגבוה, המצטרפים למעגלי ההגירה הממוסדים יותר של ישראלים לצפון אמריקה ולמערב אירופה. לפי אומדנים לא רשמיים, כ-15 אלף ישראלים העתיקו את מרכז חייהם לקפריסין, או נמצאים על הקו. אל-על ואייר חיפה נמצאות בעשירייה העליונה ברשימת טיסות נכנסות ויוצאות לאי בכל עונות השנה. בזמן קצר יחסית הפכו ישראלים לקבוצת ה-expats השנייה בגודלה, יחד עם בריטים, אך הרבה אחרי רוסים. שלושה גלים עיקריים מאז 2020 – הקורונה, המאבק סביב הרפורמה המשפטית, ולאחר שבעה באוקטובר – עיצבו בה מרחב ביניים של "קרוב לארץ, אבל במרחק בטוח ממנה". מבחינת רבים מן הישראלים שהתיישבו שם, קפריסין היא "ישראל מינוס סיר הלחץ", כך שיותר משהם עוזבים לקפריסין, הם מרחיבים את ישראל לתוכה, וגורעים מן הישראליות את מה שלא מתאים להם.

ההגירה לקפריסין נשענת על תשתית אינסטרומנטלית של שירותים, הזדמנויות, נוחיות והרגשה של ים-תיכוניות – עם השקעה של 1.5 מיליון שקל נפתח ערוץ לתושבות קבע.

3 יוליה לרנר, "העידן הרגשי". בתוך **לכסיקון סוציולוגי לעת קורונה**, בעריכת אורי רם, שלמה סבירסקי, ניצה ברקוביץ. [תל אביב]: מרכז אדוה וסוציולוגיה ישראלית, 2021, 150–153.

סביבת מיסוי אטרקטיבית ופערים ניכרים ביוקר המחיה, בייחוד למי שמקור הכנסתו בישראל, עם תשתית בין-לאומית מפותחת, הם תפריט מושך ובר-השגה לחיים שקטים הרחק מהטירוף. חבירה זו, בין חיפוש אחר איכות חיים ובריחה, מאתגרת טיפולוגיות של הגירה השגורות בספרות. זה ההקשר שבו יכולה להיווצר חוויה אוקסימורונית של "פליטות פרווילגיות", שעליה מדווחים חלק מהעוזבים. כפי שהסבירה מרואיינת שעברה לאי עם בתה הפעוטה לפני שבעה באוקטובר והחליטה להישאר שם: "אף אחד לא כאן מאהבה". ומנגד, הוסיפה, "אני חיה עם נוף של ראש הנקרה, הרגשה של קיסריה ומחירי ראשון לציון".

תשתית זו מתארגנת סביב שיח רך של שקט ושול זמניות לא מוכרעת, המאפשר עזיבה בלי ניתוק ("בית ארבעים דקות מהבית") ואזרחות טרנס-לאומית "קל-בית" (קרובה לבית – חיים בקפריסין, עובדים בישראל) בלי הכרזה על עזיבה.

בחזרה לשאלה, "לחזור או לא לחזור"

זו אינה השאלה...

חרדת הנטישה אינה רק תגובה לעזיבה, אלא סימפטום של אזרחות מתערערת. כשהמעמד הליברלי חדל להאמין בפוליטיקה כזירה אפקטיבית לעיצוב עתידו, אך מוסיף להיאחז בה כשפת ערך והיבחנות חברתית מן ה"לא-ליברליים", עזיבה נעשית אפשרית ואף מוסרית. בעידן של אזרחות אינסטרומנטלית וניידות טרנס-לאומית, העזיבה אינה אקזיט. היא פרקטיקה אזרחית המארגנת מחדש יחסי שייכות, אחריות וציפייה בין אזרחים למדינה. השאלה שנותרת פתוחה אינה אם העוזבים יחזרו – זאת שאלה אישית מדי ומיתית מדי – אלא כיצד מתעצבת אזרחות במציאות שבה האמון מתערער, אך הקשר טרם נותק.



פרופ' אדריאנה קמפ, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

דוא"ל: akemp@tauex.tau.ac.il